

КЛАСИФІКАЦІЯ УКРАЇНІЗМІВ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ ХІХ СТ. НА ОСНОВІ ВРАХУВАННЯ ГРАМАТИЧНИХ КРИТЕРІЇВ

У статті висвітлюється проблема, що стосується з'ясування особливостей запозичувального потенціалу української мови стосовно мови російської. Йдеться про специфіку граматичної адаптації українізмів російської мови, що належать до різних лексико-граматичних класів слів, зафіксованих у тлумачному словнику живої великоросійської мови В. Дала.

Ключові слова: граматична адаптація, запозичення, українська мова, українізм, російська мова.

Намачинская Г. Я. Классификация украинизмов русского языка XIX в. на основании учета грамматических критериев. *В статье освещается проблема, касающаяся определения потенциала украинского языка в аспекте заимствования единиц украинского языка в русский язык. Речь идет о специфике грамматической адаптации украинизмов русского языка, принадлежащих к разным лексико-грамматическим разрядам слов, зафиксированных в словаре живого великорусского языка В. Даля.*

Ключевые слова: грамматическая адаптация, заимствование, украинский язык, украинизм, русский язык.

Namachynska H. Classification of Ukrainianisms in the Russian Language of the XIX-th Century Based on Grammatical Criteria. *The article deals with the problem of finding out the features of the borrowings potential of the Ukrainian language in relation to the Russian language. It is a question of the specificity of the grammatical adaptation of the Ukrainianisms that belong to various lexical-grammatical classes of words recorded in the V. Dahl's explanatory dictionary of the live «velykorosiyyska» language.*

The purpose of this article is to classify the Ukrainianisms of Russian language of the nineteenth century. On the basis of their grammatical adaptation, belonging to separate lexical-grammatical classes and changes that have occurred in the system of grammatical categories of individual lexical units.

Ukrainianisms, founded in V. Dahl's dictionary, are divided into 4 groups.

Nouns make the largest class of words among the Ukrainianisms of the Russian language of the nineteenth century. A slightly smaller group is the masculine nouns. One can conclude that the largest borrowed potential from the Ukrainian language in Russian in the nineteenth century have possessed nouns and verbs, which explain the importance of these lexical-grammatical categories of words in speech. It is these lexical-grammatical discharges that have the greatest cognitive-pragmatic opportunities.

The prospect of studying of this problem is the necessity of concluding a dictionary of borrowings from the Ukrainian language into the Russian language, which was traced not only in the nineteenth century, but also in the future, which, of course, takes place at the beginning of the XXI century.

Key words: grammatical adaptation, borrowing, Ukrainian language, Ukrainianism, Russian language.

Взаємовплив мов має, що безперечно, велике значення для їхнього розвитку. Класики мовознавства неодноразово про це писали, зокрема Г. Шухардт зауважив: «Серед усіх тих проблем, якими займається сьогодні мовознавство, немає, напевно, жодної настільки важливої, як проблема мовного

змішування (йдеться про взаємовплив мов. – Г. Н.). Вона повинна бути ретельно досліджена насамперед там, де є для цього найбільш сприятливі умови як для спостережень над самими процесами змішування, так і для наукового його вивчення (переклад автор. – Г. Н.)» [Шухардт Г. С. 175].

Залежно від конкретних історичних умов процеси мовних взаємовпливів відбуваються по-різному. Наслідком активних мовних контактів, у яку б епоху вони не відбувалися, є процес інтерференції, що мала, як відомо, і позитивні, і негативні наслідки. Результатом позитивного впливу є насамперед лексичні запозичення, що сприяють посиленню когнітивно-прагматичних можливостей мов.

Дослідження процесу запозичення елементів української мови в інші мови світу належить до пріоритетних завдань українського мовознавства, оскільки це явище на сьогодні малодосліджене, а необхідність окреслення запозичувального потенціалу української мови є очевидною необхідністю, тому, безперечно, тема цієї наукової розвідки належить до актуальних тем української гуманітарної науки.

Зазначена проблема частково досліджувалася українськими і російськими мовознавцями, однак переважно праці вчених стосувалися діалектного мовлення (див., напр., Л. Баранник [2; 3], О. Владимирська [5; 6], Л. Зотеєва [9], В. Собіннікова [13], В. Столбунова [14]), рідше мовлення літературного (див., напр., Т. Боброва [4], О. Журавльова [8], Г. Їжакевич [10], Л. Крисін [11], Л. Романова [12]). Наукові студії, у яких би аналізувався виключно запозичувальний потенціал українізмів з огляду на належність слів до лексико-граматичних розрядів, на сьогодні практично відсутні, хоч певні аспекти граматичної адаптації були предметом окремих наукових праць (див., напр. [7]).

Без сумніву, важливим етапом запозичувального процесу лексичного матеріалу вважається граматична адаптація. У зв'язку із цим мета цієї статті – подати класифікацію українізмів російської мови ХІХ ст. на основі їхньої граматичної адаптації, приналежності до окремих лексико-граматичних класів та змін, що відбулися в системі граматичних категорій окремих лексичних одиниць.

Для досягнення поставленої мети, крім тлумачного словника живої великоруської мови В. Даля [1], залучалися й словники сучасної української (СУМ [16]) і російської (БАС [15]) мов.

Після виокремлення системи лексичних українізмів російської мови ХІХ ст. на основі аналізу тлумачного словника В. Даля [Див.: 1] шляхом суцільної вибірки на другому етапі дослідження було важливо простежити подальшу «долю» цих лексичних українізмів. Для цього проведено зіставно-порівняльний аналіз виокремлених українізмів зі словника В. Даля зі специфікою їхньої репрезентації в тлумачних словниках сучасних російської і української літературних мов. У зв'язку із чим українізми, виокремлені зі словника В. Даля, розподілені на 4 групи, зокрема такі:

1) що не ввійшли ані в БАС, ані в СУМ, наприклад: *вибжа, дробушки, крез, кесь, сикава, скулочник, ошкварить, руля, шмарковать* та ін.; це

пояснюється тим, що В. Даль не виокремлював одиниці літературної мови, тому пласт діалектизмів, сленгізмів і арготизмів сам по собі відпав;

2) містяться в СУМі (щоправда, в іншій графічній формі), але відсутні в БАСі, наприклад: *бодня, брыдкий, варенуха, волошка, веселка, горобець, готить, драбина, келеп, небога, окроп, покритка, поплотнеть, роля (рос. пахота), тямить, хист, шквыра* та ін.

3) увійшли в БАС, але не зафіксовані в СУМі, наприклад: *подвалюк, отчиняють, стрекотать*;

4) увійшли і в СУМ, і в БАС, хоч в окремих випадках і в інших варіантах написання, наприклад: *айва, бублик, булава, гетьман, дума, козак, сват, свита, узвар* та ін.

Як показує аналіз зібраної картотеки, найбільший за кількістю частининомовний клас слів серед українізмів російської мови ХІХ ст. складають іменники, серед яких більшість належить до жіночого роду: *айва, балка, бендюга, блаватка, бодня, булава, варенуха, вибжа, веселка, волошка, горобина, доба, долонь, домра, драбина, дума, кабака, келеп, купа, марена, неділя, огудина, паланка, паляниця, папера, пигва, пика, плахта, подгейстра, покритка, похвалка, роля, рубанка, руля, свирепа, свита, скрыня, сулия, фуга, худоба, череда, швачка, шквыра, юпка* та ін.

Дещо менша група – це іменники чоловічого роду: *аркуш, атаман, бовкун, бузовир, ведмедь, войт, гарбуз, гетман, горобець, дрюк, казак, окрип, оже-ред, оселедец, пивень, плец, плугатар, подволок, римар, рубель, сафлор, сват, scuлочник, слипняк, староста, статок, стрик, строп, тата, увицва, узвар, укроп, универсал, хист, чумац, шаплик, швец, шевец, явор* та ін.

Невелика група – іменники середнього роду, як-от: *багаття, лушпиння*.

Малочисельними є й іменники спільного роду: *небога, пидтовкачка, си-кава* (рос. ‘сплетник(-ца)’), *скавалда* (рос. ‘плакса’).

До іменників *pluralia tantum* належить також незначна група: *дробушки, сироты* (рос. ‘дрожь по телу’), *ставины*.

Якщо порівняти наведений матеріал із словниками сучасної російської (БАС [15]) чи української мов (СУМ [16]), то можна простежити, що деякі граматичні ознаки зазнали кардинальних граматичних змін, наприклад, лексемі *блаватка* В. Даль кваліфікував як приналежну до жіночого роду, а в СУМі це слово подається у варіанті *блават* і належить до чоловічого роду. *Кабака* у словнику В. Даля жіночого роду, а в БАСі і СУМі – чоловічого. *Бендюга* (В. Даль) у СУМі зафіксоване як *бендюг* і належить, зрозуміло, не до жіночого роду, а до чоловічого. У В. Даля *папера* – жіночого роду, у СУМі дається варіант *папір* (чол. р.). *Келеп* у В. Даля окреслений як іменник жіночого роду, а в СУМі – це слово чоловічого роду.

Невідповідності категорії роду іменників-українізмів у словнику В. Даля і в сучасних словниках української чи російської мов можна пояснити кількома причинами: 1) характером тлумачного словника живої великоросійської мови В. Даля – це словник не кодифікований нормою, який фіксував усне «живе» мовлення, зокрема й діалектне, тому можливі неточності у фіксації граматичних категорій, що пов’язане ще й із тим, що лексема могла

бути записана зі слів людини, яка не володіла нормою; 2) характером мови загалом, що є змінною категорією.

Прикметників-українізмів виокремлено в словнику В. Даля значно менше, ніж іменників: *безсмачний, війсковою (товарищ), гарний, брыдкий, винный, вытришковатый, керпатый, неповинный, папушный, перистый, рогатый* (йдеться про скотину), *рудой, украиний*. Вони репрезентують лексико-граматичні розряди якісних і відносних прикметників, присвійні прикметники практично не зафіксовані В. Далем.

Чималу групу у словнику В. Даля складають дієслова-українізми: *бачить, вжсахнуться, вживать, вродиться (уродиться), втекать, всхаменуться, вскрыть (молодых), выбачать, выскубты, гасать, грать, дбать, дму, доличить, дяковать, загырчатъ, замордовать, згоить, здужать, казать, мати, невздужать, обмилиться, обраховать, обрыдать, оточить, отпочинуть, отчиняять, отшмарить, перегортать, подобаться, помилиться, пополотнеть, поутекають, почепить, промылиться, реготать, робить, схаменуться, схопить, скиголить, скрежетать, спивать, сподобать, стрекаться, тримать, тямить, умерти, чукурить, хибать, ходити, чуть, шкварить (ошкварить)* та ін.

Деякі дієслова, однак не всі, подані з урахуванням видових пар: *нахилять – нахилить, обрыдать – обрыднуть, оскубать – оскубти, отчиняють – отчинить, отхилять – отхилить, перегортать – перегорнуть, розчухать – розчухивать, улаживать – уладить* та ін.

Окремі дієслова репрезентовані лише у формі одного виду, зокрема недоконаного (*бачить, гасать, втекает, выбачать, грать, дбать, дмить, казать, невздужать, подобаться, поутекают, реготать, скиголить, стрекаться, тримать, тямить, ходитъ, чукурить, чути, шкварить, шмаровать* та ін.) і доконаного (*вжсахнуться, доличиться, замордовать, згоить, обмилиться, обраховать, отпочить, помилиться, пополотнеть, почекать, почепить, сподобать, схопить, умерти* та ін.).

Як бачимо, дієслова репрезентують діалектний пласт чи значно змінили графічну форму.

Серед прислівників, займенників, а також службових частин мови й вигуків трапляються поодинокі українізми – *богато* (рос. ‘много’), *доси, швидко; сей, той; бо; осе, ось, нехай, чи; эге! эва!*. Зафіксовано факт чергування прийменників у – *в*; прийменник *від* замість російського *от*.

Отже, можна зробити висновок, що найбільшим запозичувальним потенціалом з української мови в російську в XIX ст. володіли іменники і дієслова, що пояснюємо важливістю цих лексико-граматичних категорій слів у мовленні. Саме ці лексико-граматичні розряди мають найбільшій когнітивно-прагматичні можливості. Дискурсивні слова, так звані слова-зв'язки менш активні в аспекті запозичення, хоч, можливо, зазначене пояснюється й меншою увагою лексикографа до фіксації таких слів, оскільки їхня вага в мовленні на той час не була доведена теоретично. Вигуки, як зауважують лінгвісти, меншою мірою підлягають запозиченню, оскільки означення емоцій зберігають національну специфіку послідовніше, ніж означення усіх інших лексико-граматичних класів слів.

Перспектива дослідження цієї проблеми полягає в необхідності укладання словника запозичень з української мови в мову російську, що простежувалося не лише в XIX ст., але й у подальший час, що, звичайно, має місце і на початку XXI століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Даль В. И.** Толковый словарь живого великорусского языка : в 4-х томах. Т. 1 – С. XLIV, – С. XLIV, – С. XLVIII, – С. XLIX, – С. XXIX. – М. : Terra, 1981. 2. **Баранник Л. Ф.** Причины заимствования иноязычных слов в русские островные говоры юга Украины. *Записки з загальної лінгвістики* : зб. наук, праць. Вип. 3. Одеса: Астропринт, 2002. С. 3–10. 3. **Баранник Л. Ф.** Украинские элементы в русских островных говорах Одесчины. *Записки з загальної лінгвістики* : зб. наук, праць. Вип. 5. Одеса: Астропринт, 2002а. – С. 190–197. 4. **Боброва Т. А.** Лексические заимствования из языков народов СССР в аспекте культуры русской речи. *Культура русской речи в условиях национально-русского двуязычия: (Проблемы лексики)* / отв. ред. Н. Г. Михайловская. М.: Наука, 1985. С. 14–29. 5. **Владимирская Е. А.** К проблеме лексических контактов русских и украинских говоров на территории УССР. *Русское языкознание*. 1981. № 3. С. 82–90. 6. **Владимирская Е. А.** Семантические диалектизмы в островном русском говоре на Украине. *Русское языкознание*. 1984. № 9. С. 9–18. 7. **Грамматическая интерференция в условиях национально-русского двуязычия / отв. ред. В. В. Иванов. М.: Наука, 1990. 203 с. 8. **Журавлева Е. А.** Влияние культурно-языковых контактов на лексическую систему русского языка. *Русский язык: исторические судьбы и современность* : труды и матер. II Междунар. конгресса исследователей русского языка, (Москва, 18–21 марта 2004 г.). М. : Изд-во Моск. ун-та, 2004. С. 539–540. 9. **Зотеева Л. И.** Освоение украинской экспрессивной лексики в русских говорах Одесщины. *Русское языкознание*. 1987. № 15. С. 82–88. 10. **Ижакевич Г. П.** Украинские лексические элементы в русской речи. *Функционирование русского языка в близкородственном языковом окружении* / отв. ред. Г. П. Ижакевич. – К. : Наук, думка, 1981. – С. 224–236. 11. **Крысин Л. П.** Об украинизмах в современном русском языке. *Взаимовлияние и взаимообогащение языков народов СССР* / отв. ред. Ю. Д. Дешерие. – М. : Наука, 1987. – С. 167–174. 12. **Романова Н. П.** Украинизмы в системе нормативных средств создания образности. *Культура русской речи в национальных республиках* / [отв. ред. Г. П. Ижакевич]. – К. : Наук. думка, 1984. – С. 34–38. 13. **Собинникова В. И.** Южнорусское наречие в его контактах с украинскими говорами. *Русские говоры на Украине*: [сб. статей]. К. : Наук. думка, 1982. С. 5–18. 14. **Столбунова В. И.** Русско-украинское взаимодействие в лексике русских «островных» говоров на Буковине. *Русское языкознание*. – 1984. – № 9. – С. 18–24. 15. **Словарь** современного русского литературного языка : в 17 т. / под ред. В. И. Чернышёва. М.–Л. : Наука, 1950–1965. 16. **Словник української мови** : в 11 т. / ред. коллег. І. К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1970–1980. 17. **Шухардт Г. К.** вопросу о языковом смещении. Избранные статьи по языкознанию. М. : Иностранная литература, 1950. 240 с.**

Намачинська Галина Ярославівна – викладач, Дрогобицький державний університет ім. Івана Франка, вул. Шухевича 86/81, м. Самбір, 81400, Львівська обл., Україна.

tel. +38 0983911197

E-mail: fokysnam@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0002-2984-8422>

Namachynska Halyna Yaroslavivna – Teacher, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Shukhevycha Str., 86/81, Sambir, 81400, Lviv region, Ukraine.